

ORGANIZACIÓN DEL ESPACIU EN VILLAMEXÍN (PROAZA)

Antonio Alonso de la Torre García

El pueblu de **Villamexín** pertenez a la parroquia de **Samartín de Villamexín**. Esta parroquia tien otros dos llugares d'importancia, Samartín y Serandi. Amás hai que contar col asentamientu de Llindelafaya, qu'hai muncho tiempu que ta abandonáu. Villamexín localízase a casi dos kilómetros de Proaza, capital del conceyu.

Pudieron ser varies les circunstancies que xustificaron la preferencia d'esti llugar como asentamientu de población. Villamexín ta asitiáu nuna pendiente a mediu camín ente'l monte ya La Veiga regada por El Ríu Trubia en Proaza. D'esti mou tien un ciertu dominiu sobre los dos tipos de paisaxe, aprovechándose de les ventaxes de caún: montes, pastos, viesques, o abondosos terrenos a la vera'l ríu. Debe tenese en cuenta que nestos paraxes dominó siempre la economía rural ya ganadera.

Villamexín allúgase concretamente nuna lladera, estendiéndose pel so llau cimero dende El Camín Rial —que comunica los conceyos de Proaza ya Quirós— hasta la parte fondera que ta a la vera'l *regueiru* que baxa de La Collá Aciera. L'agua tien importancia nel pueblu yá que la fuerza d'esti regueru aprovéchase pa que trabayen dellos molinos; amás son munches les fontes qu'hai en Villamexín o alrededores: Solafonte, La Fonte Pedreo, La Sinriella, La Pimpana, El Pozu, Trescanal, Fimortera...

La casa

Les cases del pueblu dispónense, polo xeneral, formando barrios pequeños que s'acomoden a les carauterístiques del terrén. Baxo'l mesmu techu suel tar la *corte*, el *payar*, o otros espacios pa guardar ferramientes, lleña... Estes edificaciones suelen tar averaes unes a otres, compartiendo pel llau d'alantre un espaciu, l'*antoxana*, que ye llugar de pasu d'un sitiu a otru ya tamién sitiu de xunta de los vecinos ente les figales ellí plantaes. Nestes antoxanes llevántense los *horros* o las *paneras*. Ente les caleyes que lleven d'un barriu a otru alcuéntense terrenos aprovechaos pa güertes.

Nes cases más vieyes el pisu baxu taba ocupáu pol *llar*, que tenía'l suelu de tierra ya barru. El *llar* enantes, la *cocina* agora, daba calor ya lluz a esti llugar que yera, sigue siendo, el sitiu onde la familia pasa la mayor parte del tiempu. Ye tamién equí onde ta'l *fornu*, qu'asoma'l so llombu al exterior de la casa. El moblame consistía en pieces como l'*escanu*, pa sentase a comer, o l'*escudilleiru*, onde se poníen los cacíos. Enriba'l *llar* solía haber un espaciu zarráu llamáu *sardu* pa echar a curar les castañes al calor del fueu. Esti pisu inferior de la casa suel tener comunicación cola cuadra ensin falta salir de casa. D'esti mou nun se garra fríu nos díes d'iviernu, cuando tienen qu'atendese les vaques abondes veces. Tamién el calor del ganáu sirve pa calentar la casa.

D'esta cocina xuben unes escaleres de madera, siempre mui estreches, que dan al pisu d'arriba, onde normalmente hai dos *cuartos* pa dormir y un *corredor* que comunica col exterior. Los cuartos hai veces que tán enriba mesmo la *corte*, pa ganar espaciu, ya nun ye raro que dalgún comunique col *payar*. Los corredores, cuando existen, tienen nos maderos unos grandes gabitos pa colgar a secar determinaos productos de la tierra. Nes cases qu'había dalgún llibru, éstos poníense enriba la *tabliella*, que podía tar nun quartu o na sala.

Tanto'l *llar* como los cuartos son espacios con mui poca lluz exterior. Los ventanos son *pequenos* y les puertes puen ser *de cuar-*

terón, qu'abren na so parte superior, o bien enterices, con un redondel abiertu a l'altura la cabeza que pue zarrase pela parte dientro con una tapa con bisagres. Estes puertes comunicaben p'afuera col *portal*, un espaciu siempre atecháu o asitiáu embaxo'l corredor, que ta abiertu al exterior ya que pue tar compartíu con otres viviendes. Pel portal tamién se pue entrar a les cortes o a los payares.

Los muros ya ángulos de les cases son rectos. Les parés principales tan feches de piedra. Usóse muncho la llamada *piedra parda*, de la que salen cachos grandes ya aplanaos, que se sacaba del sitiú llamáu Trescanal. Hai otru tipu piedra que llamen *piedra rubia* cola que s'algamen meyores acabaos, polo que s'usaba sobre too pa los montantes de puertes o ventanes. Esta piedra rubio asoma en dellos llugares cercanos al pueblu, como Mataescura, La Xerra Alcáu, Las Vallinas —onde hai un sitiú llamáu El Canaletu la Iglesia porque d'ehí sacóse la piedra pa la ilesia parroquial de Samartín—, o Los Barreiros —d'onde posiblemente se sacara piedra pa les construcciones del antiguu pobláu de Lindelafaya—. Tamién se sacó muncha piedra arenisco d'otru llugar averáu al pueblu llamáu Arevio. D'esta última piedra dizse que cuando sal de la tierra trabáyase fácil, pero col tiempu vuélvese mui duru. Tamién esiste abonda piedra caliar, que s'usa muncho pero resulta más *escachadizo*.

Al exterior de les cases les piedras podíen arrexuntase con una mestura de *cal y arena* pa evitar asina qu'entrara'l fríu o se colara dalgún bichu pente les resquiebres que dexen les piedras. L'arena usao nes cases venía de la parte d'abaxo d'El Colláu o de la fastera de Sograndiu, mientras que'l cal llograríase en cualesquier de los llugares que tovía güei conserven el nome d'El Caleiru, onde habría fornos pa calentar la piedra.

Les parés menos importantes, les de dientro les cases pa xebrar espacios, yeren hai años de *tarranchas* ya de barru que diba amasao ente eses pieces de madera.

Hai dellos llugares cerca'l pueblu que lleven el nome La Tiyera (~ La Tiera), seguramente sitios onde se faén les teyes.

Las güertas ya güertos

Güertas ya güertos son terrenos acotaos pa semar. Si s'usa la pallabra femenina, *güerta*, suel ser porque ye más grande que si s'usa'l masculín, *güertu*. Anque los dos tipos de terrenos suelen tar nel mesmu pueblu o averaos a él, los güertos ye normal que tean al par de casa. Pero hai muchos años debíen trabayase llugares más alloñaos del pueblu, como atestiguen los topónimos El Güertu Gregoriu o La Güerta Xiromu, que tovía güei pue vese que tán *carcavaos* alrededor pa que nun entrara'l ganáu nellos.

Les güertes ya güertos del pueblu tán zarraos con parés de piedras o delles veces por *varganaz*, que ye un zarru fechu de vares ya maderos. Pero, como col tiempu munches de les güertes foron dividiéndose polos heriedes, dientro d'elles tópase ún con *muñones* que marquen les nueves llendes.

Lo que se semaba nesos güertos hasta hai bien pocos años yera namás que *patacas*, *arbeos*, *vainas*, *cebolla*, *berzas ya ayos*. Los tomates, pimientos, llechuga, etc. vinieron depués. En tolos casos hai qu'*aperuxar* el terrén pa llimpialu de yerbes ya qu'*aviñe* namás que lo qu'interesa.

Los *ayos* sémense per noviembre, como bien manda'l dichu: «L'aju finu per Samartinu». Hai que *sallalos* dos veces pa recoyelos a primeros de xunu.

Las *vainas* hai que semales a últimos d'abril. Basta con sallales una vez. Tienen que *paliales*, que ye pone-ys un palu en cuanto asome'l *biltriu* de la faba. Esti *biltriu* ye'l rabín que sal del tallu ya que va enredándose pel palu. Curiosamente siempre va esguilando pel palu a mano derecha, de tal forma que si dalguién lu suelta ya lu enrieda pal llau izquierdu al poco tiempu cai ya vuelve a subir pel llau d'antes. Les vaines recuéyense pal tiempu la yerba.

Los *arbeos* tienen que semase en febreru. Tamién hai que *paliales*, pone-ys un palu en cuanto asome'l *biltriu* del arbeyu. Sállense una vez. A primeros de mayu recuéyense los primeros que se semaron.

Las patacas sémense a mediaos de marzu, per San Xosé. Sállenles namás veles asomar. Al poco tiempu hai qu'arriandar, arrima-ys tierra cola fesoria. Lo normal ye recoyeles pa setiembre.

Pero nun se semen toles patates d'una vez, yá qu'*una tercia* semábase per *San Bras* (al entamar febreru). Nesti últimu casu tienen qu'usase güertos *calientes*, que tean *respaldaos*, ya semar unes patates tempranes, qu'hai años llamaben *húngaras*, que tienen un color azulao. En mayu pues *dir capar* estes plantes, que ye afuracar la tierra con un tochu pa sacar les patates qu'atopes más grandes. Estes patates húngares escárbesles del too pal mes de xunu.

N'abril llántase'l *cebollu* en riegos, poniendo procuru en nun colocar les nueves plantes a la mesma altura en cada riego, sinón que vayan alternando, pa que *miedren* con más espaciu. Sállense dos veces ya recuéyense n'agostu. La grana yá ta pa noviembre.

Las berzas llántense cuando quiera. Únicamente nun tienen que ponese en plenu iviernu porque entós nun cría nada. Por eso s'encamienta poneles n'agostu, pa que duren pa tolos meses fríos. Les berces hai que llimpiales cola mano, quita-ys tola *morgaza*, ya sallales muncho cola fesoria, avera-ys bien de tierra. Depués de sallales tienen que cuchase muncho.

El cuchu ye bueno pa too menos pa los ayos, que se cuchen mui poco.

Las morteras

Las morteras en Villamexín son estensiones de terrenos usaes pa semar el *pan* (escanda), o'l *maíz*.

Son principalmente dos *las morteras* que, sobre too hasta hai trenta o cuarenta años, se trabayaben a la vera'l pueblu Villamexín: Tixerxa ya El Corraón. Tamién, pa otra fastera, trabayábase'l llugar conócíu col nome de Paraxinas. Había otres munches tierres trabayaes que cuantayá que s'usen namás que pa praos.

Estes dos morteres tan dividíes en *tierras* o *piezas* de propiedá individual. Pa xebrar unes tierras d'otres pue haber parés, muñones, o tamién se faen *suqueras* o *sucos* que dexen claro onde entama ya onde fina'l terrén de caún. Dalgunes d'estes tierras puen tar en terrén mui pindio, sobre too hai años cuando se trabayaben hasta llegar a les mesmes *penas*. Nestos casos tolos años hai que subir la tierra con un cestu desde lo fondero de la pieza hasta lo cimero. Esti llabor llámase *arrear*. D'esti mou, como les pieces tán averaes unes a otres, evítase que pase la tierra d'una pa otra.

Nes tierras de Tixerria ya El Corraón diben alternándose un añu escanda ya l'otru maíz.

La escanda semábase en noviembre a *granel*, aventando'l granu a *voleo*. Pa febreru sallábase cola fectoria, pa mayu había qu'arriandar ya p'agostu, cuando tuviera acabada la yerba, recoyíase.

La espiga mayábase colos *manales* pa faela *erga*. Depués diba pal horru mientras s'esperaba la vez pa *pisala* nel *pisón* o *rabilón*. Esta xera yera dura ya los paisanos ayudábense unos a otros. Cuando quedaba xebráu'l granu de la *poxa* llevábase en *goxos* pal horru. D'equí diba diendo pal molín, poquiñín a poco, conforme al pan que se quixera amasar.

La paya de la escanda, que recoyeren había poco, usábenlo la víspora de San Antonio, la fiesta'l pueblu. Los mozos amarraben la paya a un palu llargu ya prendíen-y fueu. A los nenos faíen-ys estes antorches los pas o los güelos. Pela nueche corrien per tol pueblu con elles enceses. Llueu diben pa delante la capiya p'armar la foguera ya entamar la folixa.

No que se refier al maíz, a la hora semalo hai que cuchar la tierra. Faise a lo cabero d'abril o al principiar mayu. Lo normal ye semalo en riegos si hai quien vaya tres del aráu con un cestu, pero si lo fai unu namás pue faese a voléu. Al poco tiempu, tres *secar* la tierra, échense a voléu *fabas blancas* ya pases la *gradia* cola parexa vaques. Si depués ves que dalguna faba queda al aire tápesla con un tochu, ya si dalgún *tarrón* sobresal machácase col *porrón*.

El maíz hai que sallalo a fines del mesmo mes de mayu. Ye cuando quites lo que molesta ya vas dexando les plantes qu'interesen. Pa xunetu hai qu'arriandolo, ya recuéyese nos caberos díes d'ochobre o los primeros de noviembre.

Los praos

Los praos son terrenos onde se cría yerba. Per esta fastera suelen tar dividíos en *paras* o en *ducaos*. *Las paras* son estayes de terrén mayores que los *ducaos*.

Lo normal ye que los praos se zarren de dos formes dixebraes. O bien con *abangu* o bien con piedras. L'*abangu* consiste en matos puestos unu al pie del otru de tal mou que col tiempu van miedrando ya cuanto más los roces más espesen. Estos matos yeren xeneralmente d'ablanos, d'*espineras* o de *bimbales* (estes *bimbas* son les que s'utilicen pa enrestrar les cebolles o'l maíz, aunque pa esto último tamién s'usen los bilortos).

Si los praos tán altos, cerca la peña, ye más normal que tea zarraos con piedra porque a lo *fondeiro* escasia, malpenes lo hai. Tamién ye cierto qu'hai años usábase munchu más la paré que l'*abangu* porque había en pueblu munchos más *canteiros*.

Estes parés son de piedra menudo ya enriba ponse bien firme un *cuetu* o *penerón* que llamen *cubija*. Pa colocar *las cubijas*, mui pesaes, ayúdense con unos *varalones* que les lleven hasta'l so sitiú.

Si'l dueñu d'un prau decide separtalu d'otru prau con una paré tien que llevatala enteramente na so parte. Si col tiempu la paré cai tien que llevatala'l dueñu del prau onde taba puesta. Pero nel casu de que los dueños de los dos praos tean apautaos puen poner la paré en mediu.

El ciclu d'usu de los praos a lo llargo del añu ye, a grandes rasgos, el siguiente:

Pel iviernu lo que se fai nos praos ye llimpiar los zarros cola *foiz* o col *rozón* ya llimpialos de fueya, sobre too de lo de castañal, que

ye mui duro ya mata la yerba d'embaxo si nun lo quites. Esta fueya lo normal ye quemalo. Otru tipu fueya, por exemplu lo d'ablanu, podrez pronto; si nun lo quites nun pasa nada porque cucha'l prau. Pero esta fueya d'ablanu tamién ta bien recoyelo porque sirve pa mullir el ganáu, que nesti tiempu ta encuadrao comiendo la yerba que se metió pel branu.

Tamién l'iviernu ye tiempu de cuchar los praos, usando'l cuchu que queda apilao a la puerta les cortes nestos meses. A la hora *espadar*, que ye llimpiar les cortes, el *mullíu* ya'l cuchu va too xunto pa los praos.

Pa la primavera *pástianse* los praos que producen más fuerte, los que dan munchu, pa que nun llegue a *encamar* la yerba. Nesti tiempu hai mui *bona* pación nos praos, con flores, *con sangre*. Por ello les vaques pónense mui fines, guapes, camuden de pelo. Por eso se diz, con cierta ironía, de la persona a la qu'últimamente-y foi bien: «Esi cambió'l pelo».

Cuando dalguién tien munchu ganáu ya pocu prau lo que fai ye comprar *vacadas* a otu que-y pase lo contrario, ye dicir, a otu que-y sobre prau. La vacada vien a ser una medida de lo que come una vaca nun tiempu determináu. Asina ye que, por exemplu, si compres una vacada, pues meter una vaca a pacer coles del amu'l prau.

Tamién esiste otra posibilidá: los catorce primeros díes d'abril abren na parroquia de Proaza los grandes praos de Las Segadas ya Bullera. Existe un dichu, nel mesmu sen que'l señaláu anteriormente, que se diz d'aquél que d'hai poco p'acá pasó de probe a ricu, del que casó bien, o d'aquel al que, cenciellamente, fueron-y bien les coses: «Esi entró en Bullera».

Hai quien lleva nestos praos más *paras* de les que necesita, polo que pue vendé-yles a otu que-y les quiera comprar. Esto nun quier dicir que cada grupu vaques tenga marcaes les sos *paras*, porque pacen toes sueltas, pero sábese cuántes vaques hai. Precisamente existe la figura d'un encargáu que controla'l númberu vaques qu'entra nestos praos, de quién son, a quién se mercó la para, etc. Asina

evítase que se viendan les mesmes *paras* dos veces... , que pue ocurrir dacuando.

Depués d'estos díes primaverales hai que dexar estos praos *estancaos* un tiempu pa dexalos pa yerba. Yerba qu'habrá que meter pel branu, en xunu ya xunetu. Cuando s'acerca'l bon tiempu ye'l momentu de poner en condiciones los preseos que van usase: componer la gadaña, renovar los *tornos* a la garabata, cambiar *las calzaúras* del *ramu*, que ye'l vehículu que tien que llevar a rastru la carga yerba, etc.

En llegando los díes de sol los *segadores* madruguen pa buscar la fresca. Al segar van fayéndose *marallos* qu'hai que dir esparriendo, *esmarallar*, pa que la yerba vaya *curando*. Llueu revuélvese dando-y vuelta y si al atapecer nun ta curao del too ya amenaza lluvia, *emborráxase* pa que nun lo garre l'agua, que lo dexa negro ya estrópalo. En tando más curao fáense *balagares*, que s'arrastran cola ayuda d'una vara llarga llamada *caidón* hasta'l payar de la corte que suel haber en munchos praos.

Si había que treslladar la yerba a más distancia, o baxalo pal pueblu, ye cuando se cargaba nel *carru* o nel *ramu* del que tiraba la parexa vaques. El *ramu* usábase cuando yera mal camín. Llámase tamién *caidón* al palu que pasa ente la parexa vaques qu'arrastra'l *ramu*. Esti *caidón* podía ser curtiu o llargu según el camín: col curtiu yera difícil que'l *carru* entornare, pero nun podía usase en caminos estrechos yá que les vaques diben tan metíes pela carga que los sos contos sobresalíen muncho.

En tando la yerba a la vera'l payar va metiéndose dientro pel *bocairón*. Dientro'l payar tienen que *calcala* pa que tome menos espaciu. Nun yera raro qu'esti últimu trabayu lo fixeran los nenos, a los que-ys prestaba brincar enriba la yerba, pero tamién tragaben muncho polvu ya pasaben muncha calor.

Pasa abondes veces que pa sacar la yerba de munchos praos tien que pasase per otros. Nesti casu, estos últimos praos estropiaríense si tuvieren tovía ensin segar. Pero tampoco pue dexase

pasar el branu esperando a que'l vecín siegue pa poder sacar la to yerba.

Pa evitar posibles problemes tiense por norma qu'hasta'l dieciocho de xunetu nun se debe derechu de pasu per estos praos. Pasada esta fecha puen pasate per riba d'ellos anque nun tuvieres metío la yerba. Pa la seronda vuelven les vaques a pacer l'*otoñu*. Pero nun ye pación tan bono como lo de primavera.

En cuanto al sistema de *riegu*, nun esiste nengunu n'especial. *Las presas* hailes namás nos praos que llenden col regueiru o con dalguna fonte. Asina ya too, convién reseñar que n'El Regueiru Villamexín vense davezu antigües preses que yá nun s'usen, pero que quiciás en so día tuvieren regulaes de dalgún mou. En dellos sitios pue vese que les parés de piedra que xebren unos praos d'otros tán feches dexando furacos pelos que pasen estes vieyes preses. La so función sería pa regar, pero tamién s'usaríen, dependiendo del allugamientu más o menos soleyeru del prau, pa que l'agua corriera pelos praos ya evitar que cuayare'l xelu, que quema la yerba.

Las guairizas

Las guairizas son praderías del monte, de propiedá comunal, acotaes al ganáu per un tiempu pa que creza la yerba. En Villamexín hai dos, la de Cuetu Pardu ya la de Vill Laurel.

Hai que tener en cuenta que pa mediaos d'abril yá va acabándose la yerba nos payares. Entós, amás de les otres posibilidaes apuntaes, pue mandase'l ganáu pa estes *guairizas* que per estes feches tán tovía abiertes. Pero hai que tar al tanto pa que nos primeros díes haya dalgo yerba nes cortes por si vien agua o fríu. Esta ye una de les razones qu'esplica que les cortes se construyan na parte más alta de los praos, apegaes a la paré que llinda cola *guairiza* ya con una puerta pa cada llau. D'esti mou'l ganáu pue sirvise d'esta corte bien cuando ta en prau o bien cuando ta en monte.

Pero'l ganáu nun pasa nesta situación munchu tiempu. Lo normal ye que pal mes de mayu'l *pedaniu* llame a *conceo* a los vecinos del pueblu pa qu'acuerden por mayoría'l día qu'hai que *ciarrar las guarizas*.

P'avisar a la xente vase peles cases ya tócase la campana de la capiya San Antonio. La xunta faise nes escueles averaes a la mesma capiya. Nesti *conceo* subastábase tamién el trabayu de *mesqueiru*, que yera la persona que tenía que curiar la *guairiza*, el terrén común, pa que nun entrara ganáu mientres tuviere zarrada. Esta subasta faíase a la baxa, polo que'l trabayu de *mesqueiru* diba pal que lo fixera por menos dineru. Lo normal yera que'l *mesqueiru* punxera nos primeros díes *portiellas* pelos caminos ya vixilara o arreglara los zarros pa facilitar asina'l so trabayu, ye dicir, que nun entrara ganáu de fuera. Si-y petaba, el *mesqueiru* podía quedase en monte'l tiempu que necesitare, protexíu en determinaos llugares. Asina lo atestiguen los topónimos El Cantu'l Corru'l Mesqueiru o El Covayu'l Mesqueiru.

Tamién en *conceo* decídese por mayoría'l día que se pue *romper la guairiza*. A partir d'esi día'l ganáu pue entrar nella. Lo normal ye que ruempa tres acabar los duros trabayos de la yerba. Enantes de romper (o *derrotar*) la *guairiza*, el *conceo* mandaba dos homes pa *iridar* (o *eridar*), que yera comprobar si'l *mesqueiru* cumpliera col so llabor. Faíen un recorriu pela fastera pa ver si había nos praos *entradas* grandes o non. Si'l *mesqueiru* fixera mal el trabayu, si s'observaben munches entraes de ganáu, podíen quita-y parte del dineru acordao.

Una vez abiertes *las guairizas*, los vecinos baxen a elles les vaques que tuvieren en puertu nos meses de xunu, xunetu ya agostu. Tamién se lleva la parexa vaques que quedó en casa p'ayudar a la yerba.

Hai una parte *las guairizas* que ta siempre abierta pa *las oveas* ya *las cabras*. En Vill Laurel resérvase na rodalada de La Siella: Campanidia, Las Vallinas, Ente'l Llagu..., ya en Cuetu Pardu dende La Rasa a Forcada.

Cuantayá qu'a lo llargo de tol añu axuntábase vecera d'*oveas* ya *cabras* nel centru Villamexín al sonar el *turullu*. Cada día diba ún

de los amos a curiales mientras pastiaren nestos terrenos comunales. Diben de vez según el número d'animales que tuvieren na vecera; cuantes más oveyes o cabres se tuvieren más veces tenía que dise.

Tamién hai acordanza d'haber, hai munchos años, vecera pa los gochos. El llugar que tenièn reserváu estos animales yera un fayéu de Villaurel llamáu El Mayadín, onde güei pue vese una *cabana* toa esfarrapada. Nesti llugar los pastores amayadaben a diariu les vaques pa centrales, poder *buscar* (catar), ya dar a los gochos la lleche mazaio que sobraba al faer la *manteiga*. N'El Mayadín los gochos fartucábense tamién de fayucos.

Aparte d'estes dos *guairizas* mencionaes tamién hai que contar con *La Mortera Tene*, que pertenez a Quirós, pero a la que tienen derechu los vecinos de Villamexín. Esta mortera *ciarra* a fines de mayu, el día que deciden los vecinos de Tene. A medios de setiembre dan avisu a voces de que ruempe; yá pue entrar el ganáu: «¡La Mortera derrota!». Por eso la xente de Villamexín diz qu'esta Mortera Tene ta zarrada *de San Miguel a San Miguel*, o sea, del 29 de mayu al 29 de setiembre. Superada esta última fecha, si Tene nun dio avisu de que ruempe, Villamexín pue meter el ganáu nella.

Pero a diferencia de *las guairizas* de Villamexín, esta Mortera Tene ye terrén de *segadío*, polo que los vecinos de Quirós sieguen la meyor yerba mientras la tuvieron zarrada.

La fastera de La Mortera que-y correspuende a Villamexín nun tien agua. Por esto tien derechu a llevar les vaques a beber a la fonte que ta en terrén de Tene, cola condición de que namás beber les vuelva pal so sitiú.

El puertu

Nos meses de branu, nos que tán zarraes *las guairizas*, casi tol ganáu va pal puertu. En casa quedaba una parexa vaques p'ayudar a meter la yerba, p'arrastralo tirando del *ramu* o del carru.

El puertu pal que van les vaques ye'l conocíu col nome d'Andrúas, que tamién ye terrén de Quirós. El pueblu Villamexín tien *facería* nesti puertu los meses de xunu, xunetu ya agostu. L'orixe d'esti derechu vien de fai munchu tiempu, cuando Villamexín ayudó a los pueblos de Quirós a espulsar a una familia que s'asitiare nesti llugar.

Curiosamente'l pueblu Serandi, de la mesma parroquia que Villamexín, consiguió *facería* tol añu.

Nesti puertu d'Andrúas había qu'*amayadar* el ganáu tolos díes, axuntar toles vaques nel sitiü llamáu El Bocairón. Pa dir a amayadar diben turnándose los vecinos del pueblu según el númeru de cabeces de ganáu que tuvieren en puertu; cuantes más tuvieres más veces teníes que dir. D'esti mou taba'l ganáu más controlao ya atendío, podía catase a diariu, ya tamién se conseguía tenelo más concentrao pa evitar «que castigara demasiao terrén o marchara llueñe».

Los gochos tamién se llevaben pel branu pal puertu, p'Andrúas. Ellí hai un llugar denomáu Los Porquerones ya otu que tien el nome de La Senda los Gochos. Esti últimu yera un camín estrechu pel que metíen a los animales, llueu zarrábenlo ya entós los gochos nun podíen volvese.

Aparte d'Andrúas tamién ye puertu'l paraxe conocíu col nome de Cuavalles. Compártese tol añu con Quirós yá que ta na llende de los dos conceyos. L'agua equí nun ye problema yá qu'hai un llagu pequeñu. Cuando pica la mosca a les vaques, éstes cuerren a protexese del calor na cueva qu'ellí esiste. Esto ye lo que se llama *moscar*. Pero mientras tan tranquiles a la fresca dizse que tán *miando*.

El monte

El tipu de propiedá nes viesques del monte ye individual. Les propiedaes tán estremaes por muñones o *cárcavas*, que son zanxes de tierra de forma allargada. El propietariu que cava la cárcava tien

de faela nel so terrén ya echar el montón de tierra pal llau de la so propiedá.

L'aprovechamientu de las maderas del monte siempre foi importante na economía de les families del pueblu. Los *castañeos* más importantes son Viedres y La Carrozal, aunque hai otros d'interés, como'l denomáu Casamante. Nesti últimu llugar, que pertenez a la *guairiza* Cuetu Pardu, el pastu ye común, pero los árboles tienen dueñu.

Cuenten los *carpinteiros* más vieyos qu'en delles fasteres, sobre too pa Quirós, cuando se daba esta circunstancia de que los árboles tuvieren en pastu común, los dueños de les castañales podíen vender la madera pero dexaben bien claro que les teníen que valtar per riba d'un metru d'altura. Si'l tueru que quedaba yera más curtiu, entós el nuevu árbol que *medrara* yá nun tendría amu.

Les persones que se dedicaben a la madera yeren les que podíen permitise mantener una parexa de gües, yá que la necesitaben pa tresportar *las rollas* de les castañales. Les rolles más grandes serrábenles nel mesmo sitiü onde les valtaben, pa baxales meyor. Si'l carru nun podía llegar hasta l'árbol utilizábense caballeríes o mulares. Yera normal faer una zanxa pa meter nella'l carru ya, por mor de la distinta altura, poder cargar más fácilmente la rolla. Si'l carru yera de ruedes de radiu, de les que nun yeren macices, lo que se solía faer yera entornar el carru quitándo-y una rueda pa cargar meyor el trozu de madera.

Los *serradeiros* poníense en cualesquier parte que fixera falta, por exemplu nos mesmos praos onde fuera a faese una corte, pero siempre nun llugar con desnivel. D'esti mou colocábase una persona cola sierra de la parte arriba ya otra, o otres dos, abaxo, p'asina serrar en tablonés la rolla. Aparte d'estos sitios variables, en pueblu había un llugar llamáu El Serradeiru, nel barriu de Penuque, onde taba un serraderu permanente. La forgaxa o serrín que siempre había nesti sitiü recoyíalo la xente'l pueblu pa rellenar les almuhaes, coxinós...

Tamién s'usa la madera pa faer les ferramientes de trabayu: *gadanias*, *garabatas*, *fesorias*, *goxas*, *ramos*, *carros*...; la madera sirvía ade-

más pa la construcción de la casa, l'horru, les cortes, los payares... Por ello nun ye raro qu'hubiera munches persones que prauticaren oficios rellacionaos cola madera, por exemplu serradores, *carpin-teiros*, *madreñeiros* o *goxeiros*. Nel casu de los *goxeiros* usaben cañes d'ablanu o de castañu, calentábenles ya llueu fendíenles en tires coles que faíen goxos, *goxas*, etc...

No que se refier a los *ablanos*, si tán nuna fastera comunal son de toos. Estes *ablanas* llámense *montesas*, son de forma allargada ya más dures de frañir. En sen contrariu tán los ablanos *villandiegos*, que tan dientro les finques, plantaos pa xebrar unes d'otres. Les ablanes que dan son más redondines ya pertenecen al dueñu'l terrén. Les vares d'ablanu usábense muncho texíes, formando'l *xebatu* que s'emplegaba pa *las portiellas*, o pal suelu de los payares o *treme*, o pa los trezos que s'usaben p'atar los animales o pa enganchar l'aráu, el ramu...

Tamién ye interesante l'usu que se-y da a la planta llamada *gurbiza*, que ye mui apreciada p'arrojar los fornos porque da a *las rosquiyas* (bolos de pascua) un color especial. Pero como esto ye cuestión de gustos tamién hai xente que diz que la *gurbiza* ye mui fuerte ya prefier arrojar les rosquiyes con ablanu.

Yá se comentó la importancia de la fueya. Lo de les castañales del monte, por ser fueya más fuerte, recuéyese d'un añu pa otru, cuando yá ta más podrecío ya sirve d'abonu. Páñase con facilidá porque queda amontonao *nas cárcavas*.

La *lleña* siempre foi aprovechao nel llar de casa, pa calentala ya pa cocinar.

Los caminos

Ye mui importante tener los caminos que lleven a les morteres, praos, puertos, etc. en bon estáu d'usu. Esti trabayu failu tol pueblu en comuña. Ye lo que se llama *estaferiar*.

El *pedaniu* llama a *conceo* ya noma a un *capataz de caminos* que ye l'encargáu de repartir a la xente'l pueblu p'arreglar estos cami-

nos. Unos diben pa un camín, otros diben pa otru, etc... Bien podíen ser les muyeres les qu'estaferiaren si dalguna casa nun tenía homes disponibles. El momentu d'esta xera suel ser cuando s'acercal' tiempu de dir a la yerba. Hai que rozar los caminos de plantes, sobre too d'escayos que puean enganchase ya quedase cola yerba qu'arrastran los ramos o carros; tamién hai que componer *las pedreras*, que formen el pisu de los caminos, les que col tiempu puen tar llevantaes o estropiaes, etc...

P'arreglar el llamáu Camín Rial, que ye'l más importante, el que xunta al pueblu con La Collá Aciera, teníen que dir de toles cases. Pero pa otros caminos secundarios namás diben los *comprendíos*, que yeren las xente que tenía interés personal nesi camín qu'usaben pa serviciu de los sos praos.

La situación actual

Nos últimos años les cosas camudaron mucho. En pueblu va quedando poca xente mozo ya hai munches cases zarraes. Asina ya too pel branu ya los fines de selmana vese más vida.

Pa les cases que foron iguaes fai pocu tiempu utilizáronse materiales trayíos de fuera. A munches xúben-ys un pisu ya los dueños tienen por vezu quitar los corredores pa ganar espacios interiores pa casa. D'esti mou les escasas muestras d'arquitectura rural que se conserven ye porque tán abandonaes.

Les poques cortes que se faen nueves suelen ser de bloques de formigón ya cubierta d'uralita.

Los caminos lleven años escayendo adúlces. Muchos tán yá zarraos del too por escayos. Pero'l camín más importante, El Camín Rial, iguóse dafechu echándo-y una capa formigón enriba la vieya pedrera. Asina ye que puen subir coches per él.

Los zarros fáense agora con alambre d'espinos. Les morteres foron dexándose pa praos ya dellos sitios nun son más que bardia-

les. Los *conceos* siguen fayéndose, pero pa tratar temas como les subvenciones pal ganáu.

La reorientación ganadera experimentada nos últimos años explica tamién que'l paisaxe camudara mucho. Gran parte del terrén ta orientáu a dar de comer a les vaques. Güei pástiense muchos más praos qu'enantes. Siégase mui poco porque cada añu métese menos yerba pa pasar l'iviernu. Prefierse traer camionaos d'*alpacas* dende Lleón. El motivu ye que nun hai personal nes cases pa faer el llabor.

Les fondes tresformaciones demográfiques, económicas, sociales y culturales producíes nes últimes décadas esfarraparon l'equilibriu internu del sistema propiu. Si nun se busquen alternatives nun podrán afrontase con seguridá les dificultaes que, yá, van trayendo les nueves formes d'organizar el mundu.

GRACIES

Munches gracias a les persones que fixeron posible esti trabayu: Tina ya Luisa Felisa; Delvina ya Luisa; Emilia, Pilar, Elena ya Argel; Luis el de Juan, Julio, Enrique, Mon d'Elvira, José María, Arturo, Luis el de Quilina, Maximino, Paulino'l d'Aurora, José Manuel ya Faustino'l Puente.